

мр Наташа Делић
асистент Правног факултета у Београду

БИТНО СМАЊЕНА УРАЧУНЉИВОСТ У КОНТЕКСТУ КРИВИЧНЕ ОДГОВОРНОСТИ

Познато је да се борба организованог друштва против криминалитета остварује кроз коегзистенцију репресије и превенције. При томе, репресија, историјски претходи превенцији и још увек примарно одређује овај облик друштвеног ангажовања, а обухвата изрицање кривичних санкција учиниоцима кривичних дела (1).

Да би учиниоцу кривичног дела била изречена казна, једна врста кривичних санкција, поред претпоставке да је учињено кривично дело, потребно је утврдити и његову кривичну одговорност. Кривична одговорност је категорија субјективног карактера, која се у стварности увек појављује у нужној повезаности са кривичним делом (2). Обухвата одређена психичка својства учиниоца кривичног дела - урачунљивост и његов психички однос према кривичном делу - виност. Наиме, основни садржајни елементи кривичне одговорности су свест и воља. Код урачунљивости свест и воља се манифестују преко способности расуђивања и способности одлучивања. А, код виности, свест и воља, у зависности од тога да ли постоје, и у којој мери, опредељују њен појавни облик, умишљај или нехат.

Поред наведеног схватања, да је кривична одговорност претпоставка кажњавања учиниоца кривичног дела, које је прихваћено од већине теоретичара (3), постоји и схватање, по коме је претпоставка кажњавања кривња (4). И кривња је категорија субјективног карактера, али по питању ширине њене обухватности, постоји уже и шире схватање. По ужем схватању, кривња обухвата урачунљивост и виност, што је чини еквивалентном кривичној одговорности (5). Шире схватање, садржински смисао кривње проширује на

(1) Такође, познато је да приоритетно превентивно деловање у контексту друштвене борбе против криминалитета, подразумева висок степен развоја и стабилност друштвено економских односа једне заједнице.

(2) За разлику од овог схватања, постоји и шире, објективно-субјективно схватање кривичне одговорности, које је заступао Т. Живановић. Види више о томе: Т. Живановић, *Основи кривичног права Краљевине Југославије - општи део*, II, Београд, 1937.

(3) Н. Срзентић, А. Стајић, Љ. Лазаревић, Б. Чејовић, Ј. Таховић, Љ. Јовановић и Љ. Марјановић.

(4) Ф. Бачић, Љ. Бавцон, С. Франк.

(5) "Кривња обухвата комплекс претпоставки о томе када једно протуправно дијело може субјективно бити приписано учиниоцу... Крив је онај учинилац који је урачунљив, а дијело је остварио са умишљајем или из нехата, при чему је свијестан или је могао бити свијестан протуправности свог дијела... Да би дошло до оцијене о кривњи мора се, према техници данашњег закона најпре, као претходно питање утврдити постоји ли способност за кривњу (урачунљивост), а затим стварна скривљеност (умишљај, нехат,

целокупну личност учиниоца и кривично дело, а тако широко схватање оправдано се може критиковати.

Урачунљивост је компонента кривичне одговорности. Представља психичко стање учиниоца у време извршења кривичног дела које омогућује свесно и вољно деловање, односно, нормално и несметано обављање психичких функција изражених кроз способност схватања значаја дела и способност управљања поступцима. Нормална реализација ових способности је и претпоставка за успостављање одређеног односа према учињеном кривичном делу.

Међутим, у савременој кривичноправној теорији издвајају се различита мишљења везана за поједина питања урачунљивости.

Између осталих, има и мишљења да урачунљивост није саставни део кривичне одговорности, у смислу основа виности, него да је урачунљивост општи, претходни услов за постојање кривичне одговорности (6).

Даље, постоји и мишљење које у својој основи негира појам урачунљивости у кривичном праву. Наиме, ово мишљење се заснива на ставу да је институт урачунљивости проблематичан у својој концепцији јер не представља нешто реално, него "апстрактно логичку дедукцију и конструкцију". При томе се истиче да су још римски јуристи сматрали да не треба кажњавати душевне болеснике, али данас није довољно да неко буде душевно болестан да би био изузет од кривичне одговорности. Осим постојања душевне болести, данас се захтева и "вредносни суд" који на основу децидираног става вештака психијатра у вези психичког стања учиниоца, формира судија (7).

Сматрамо да је постојећа концепција урачунљивости, иако се у потпуности не поклапа са стварношћу и категоријама којима оперишу психијатрија и психологија, последица система субјективне кривичне одговорности који је прихваћен у савременом кривичном праву. Отуда, урачунљивост учиниоца говори нам да је он у време извршења кривичног дела могао бити и био свестан свога дела, односно могао управљати и управљао својом вољом.

То што је урачунљивост одређена кроз постојање психичких способности схватања значаја дела и управљања поступцима, чини је подложном степеновању. Односно, урачунљивост може бити присутна у већем или мањем интензитету, јер се код појединца, у време извршења кривичног дела, способност схватања значаја дела и способност управљања поступцима могу остваривати у различитом индивидуално опредељеном степену.

Стога, закључујемо да урачунљивост одређена као компонента кривичне одговорности, представља "стање у коме постоји могућност за свесно деловање човека. То значи да постоји могућност правилног схватања збивања у себи и око себе и могућност предузимања радњи у сагласности са постављеним условима. Ова могућност постоји код сваког оног човека, код кога постоји моћ правилног, несметаног и потпуног расуђивања и одлучивања" (8). "Урачунљивост има у виду "нормалне особе" које су у стању да схвате значај дела и да могу управљати својим поступцима. Та се способност може изгубити код појединца који је такав да одступа од нормалних особа". Ипак, претпоставка је да је сваки одрастао човек урачунљив, "зато закон и

свијест о протуправности." Ф. Бачић, *Кривично право, опћи део*, Загреб, 1980, стр. 222-225.

(6) Види више о томе Ђ. Јовановић, *Кривично право, општи део*, Београд, 1978, стр. 169.

(7) Љ. Бавцон, *Неки теоретски проблеми кривичне одговорности*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 1965, стр. 21.

(8) А. Срзентић, Н. Стајић, Љ. Лазаревић, *Кривично право, општи део*, 1987, стр. 187.

дефинира неурачунљивост, а не даје дефиницију саме урачунљивости. Овакав приступ одређивања ових појмова више користи пракси, где се уопште не утврђује урачунљивост, већ само изузетно, ако је то потребно - неурачунљивост" (9).

Постојање неурачунљивости утврђује се применом мешовитог биолошко/психолошког метода. Наиме, потребно је установити да у време извршења кривичног дела, услед "трајне или привремене душевне болести, привремене душевне поремећености или заосталог душевног развоја" учинилац "није могао схватити значај свог дела или управљати својим поступцима" (10). Односно, да је учинилац био лишен способности расуђивања или способности одлучивања.

Неурачунљивост се процењује у односу на време извршења кривичног дела и у односу на конкретно кривично дело. Такав учинилац није кривично одговоран, а уколико су испуњени законом прописани услови суд ће му изрећи одговарајућу меру безбедности медицинског карактера.

Поред урачунљивости и *виност* је компонента кривичне одговорности (11). Представља психички однос учиниоца према кривичном делу. Тај психички однос сигурно, веома је сложен, ипак, његови најзначајнији елементи су свест и воља.

Виност одређена као психички однос учиниоца, односно његове свести и воље према кривичном делу, манифестује се кроз два облика: умишљај и нехат.

Једнако као урачунљивост, и виност је подложна степеновању. Наиме, степен виности опредељен је тиме да ли су и у ком интензитету постојали свест и воља учиниоца у односу на извршено кривично дело. При томе, Законом је прописано да за кривично дело учињено са умишљајем увек постоји кривична одговорност, а за нехатно кривично дело само када је то посебно предвиђено (12). Сматрамо да је на овај начин законодавац начелно извршио и степеновање виности. Међутим, исто није учињено у погледу самог умишљаја и нехата, већ је начин њиховог дефинисања такав, да је то препруштено судској пракси.

Тако, директни и евентуалан умишљај се разликују по вољном елементу. Наиме, код директног умишљаја учинилац хоће кривично дело, а код евентуалног пристаје на наступање забрањене последице. Из законске формулације јасно се види да је воља степенована кроз "хтење" и "пристајање". Међутим, правилним тумачењем сазнајемо да се директни и евентуални умишљај разликују и по интелектуалном елементу тј. елементу свести. Наиме, код директног умишљаја учинилац је "био свестан дела", а код евентуалног умишљаја "био је свестан да услед његовог чињења или нечињења може наступити забрањена последица". Отуда, видимо да је степен извесности у погледу наступања последице различит у једном и другом случају. Стога, све наведено говори у прилог чињеници да је директни умишљај тежи облик виности у односу на евентуални умишљај.

Даље, свесни и несвесни нехат имају заједничко одсуство вољног елемента у односу на наступање забрањене последице, а њихово разликовање врши се на основу интелектуалног елемента тј. елемента свести, који код свесног нехата постоји, а код несвесног нехата не. У том смислу, свесни нехат је тежи облик виности у односу на несвесни нехат.

На основу свега наведеног очигледно је да се виност учиниоца кривичног дела може испоштити у различитом интензитету и на тај начин одредити степен његове кривичне одговорности.

(9) Ф. Бачић, *оп. cit.*, *Кривично право...*, стр. 241.

(10) Кривични закон СРЈ, члан 12. став 1.

(11) Кривични закон СРЈ, члан 11, став 1.

(12) Кривични закон СРЈ, члан 11. став 2.

Даље, из разлога што урачуњљивост учиниоца у време извршења кривичног дела може бити присутна у већем или мањем степену, крајем деветнаестог века јавила се идеја о потреби успостављања посебног кривичноправног статуса за смањено урачуњљиве учиниоце кривичних дела. Настанак ове идеје, углавном се везује за учење неокласичне школе кривичног права, иако је несумњив и претходни допринос позитивне школе кривичног права. Наиме, у контексту борбе против криминалитета учење ових школа ставило је личност учиниоца кривичног дела у центар интересовања кривичноправне теорије и праксе. Осим тога, афирмацији ове идеје допринео је са једне стране, снажан напредак медицине уопште, а посебно психијатрије, а са друге, развој кривичноправне мисли и праксе у правцу формулисања основа који омогућавају проширење простора за индивидуализацију кривичних санкција. Тако је постепено уочавана потреба за хуманијим друштвеним ангажманом када су у питању учиниоци кривичних дела, који не спадају у категорију неурачуњљивих, али је сигурно да одређена својства њихове личности, рефлектована кроз учињено кривично дело, нужно се манифестују и на степен кривичне одговорности.

У југословенском кривичном законодавству смањена урачуњљивост као основ посебног кривичноправног статуса учиниоца егзистира у виду *битно смањене урачуњљивости*. На овај начин је из ширег контекста смањене урачуњљивости, која постоји у сваком случају када урачуњљивост одступа од нормалне, просечне, издвојена категорија оних учиниоца код којих је смањење урачуњљивости остварило карактер "битног". Једино тада, смањена, односно, битно смањена урачуњљивост може довести до заснивања посебног кривичноправног статуса, преко могућности блажег кажњавања оваквих учинилаца.

Битно смањена урачуњљивост учиниоца кривичног дела утврђује се, на исти начин као и неурачуњљивост, мешовитим биолошко/психолошким методом. Отуда, постоји уколико је код учиниоца у време извршења кривичног дела "способност да схвати значај свог дела или способност да управља својим поступцима била битно смањена" (13), услед постојања неког од поремећених психичких стања која представљају биолошки основ неурачуњљивости.

Стога, битно смањена урачуњљивост је једнако као и неурачуњљивост, односно урачуњљивост кривичноправни појам чија је основа биолошко-психолошког карактера. Међутим, битно смањена урачуњљивост има сличности, али и разлике у односу на урачуњљивост и неурачуњљивост.

Разлика између битно смањене урачуњљивости и урачуњљивости је како у биолошким, тако и психолошким компонентама. Наиме, урачуњљивост претпоставља душевно нормално стање и несметано одвијање психичких функција, изражених кроз способност схватања значаја дела и способност управљања поступцима. Супротно, биолошки основ битно смањене урачуњљивости представља душевно поремећено стање. Затим, код битно смањеног урачуњљивог учиниоца, као и код урачуњљивог, постоји способност за реализацију релевантних психичких функција, али је битно умањена. Отуда, битно смањено урачуњљив учинилац јесте урачуњљив, али у битно мањој мери него што је просечна урачуњљивост (14). Стога, битно смањено урачуњљив учинилац је као и "потпуно" урачуњљив учинилац

(13) Кривични закон СРЈ, члан 12. став 2.

(14) "Из налаза и мишљења вештака неуропсихијатра суд је утврдио да је оптужени у време извршења кривичног дела био урачуњљив без обзира на чињеницу да је био под утицајем алкохола, али је његова способност схватања значаја својих дела и способност управљања својим поступцима била битно смањена." Пресуда Општинског суда у Лозници К719/93, донета 18.11.1993. године (*Пресуда је одабрана системом случајног узорка*).

кривично одговоран. А, његова битно смањена урачунљивост представља факултативни основ за блаже кажњавање.

Разлика између битно смањене урачунљивости и неурачунљивости је у психолошким компонентама. Наиме, биолошка основа им је иста, то је душевно поремећено стање. Међутим, то стање код неурачунљивости у потпуности онемогућује способност схватања значаја дела или способност управљања поступцима, а код битно смањене урачунљивости, наведене способности, које су присутне код учиниоца, само битно смањује. Међутим, и поред заједничке биолошке основе кривичноправни статус битно смањено урачунљивог учиниоца је квалитативно различит од кривичноправног статуса неурачунљивог учиниоца. Тако, у првом случају постоји кривична одговорност учиниоца, уз могућност блажег кажњавања, а у другом, кривична одговорност је искључена.

Питање оправданости постојања категорије смањено, односно битно смањено урачунљивих учинилаца и њиховог посебног кривичноправног статуса довело је у теорији до формирања различитих ставова, који иду од истицања неопходности постојања ове категорије учинилаца, до потпуног негирања.

Тако, има аутора који се оштро противе успостављању посебног кривичноправног статуса за битно смањено урачунљиве учиниоце. Отуда, мишљење је да издвајањем ове категорије учинилаца "себи смирују савест и судије и психијатри" (15).

Битно смањена урачунљивост спада у ред оних проблема који се налазе у флуидној зони спајања кривичног права са другим, ванправним наукама и стога не чуди интересовање које изазива, као и постојање опречних мишљења. Ипак, наше мишљење је да је постојање категорије битно смањено урачунљивих учиниоца оправдано. Наиме, сматрамо да се не треба плашити психијатризације кривичног права. Психијатрија и психологија су науке о човеку, о његовом психичком животу. Стога, кривично право треба да уважава знања до којих долазе ове науке јер је и фокус интересовања кривичног права усмерен на човека. Истина, на човека који је учинио кривично дело, али ипак, човека. Отуда, кроз одредбе кривичног права треба дати адекватан значај одређеним психичким стањима и њиховим дејствима на психичке способности учиниоца, манифестовањем кроз кривично дело. Мишљења смо да издвајањем категорије битно смањено урачунљивих учинилаца кривично право уважава реалност имајући у виду вишедимензионалност и индивидуалност психичког живота човека, који се огледа кроз његово понашање, однос према другим члановима заједнице, а у том смислу и кроз вршење кривичног дела.

Међутим, за разлику од битно смањене урачунљивости, ако је у време извршења кривичног дела *урачунљивост учиниоца била смањена, али не битно*, не постоји могућност блажег кажњавања, већ је ова околност релевантна као олакшавајућа у контексту степена кривичне одговорности учиниоца.

Наиме, када суд одмерава казну учиниоцу у законом прописаном оквиру, то чини имајући у виду сврху кажњавања и узимајући у обзир све околности које утичу да казна буде мања или већа. Закон посебно наводи одређене околности, олакшавајуће/отежавајуће, које су при томе релевантне. Једна од њих је и степен кривичне одговорности учиниоца, који је, као што смо видели, одређен степеном урачунљивости и степеном виности (16).

Отуда, *битно смањена урачунљивост и смањена урачунљивост* која није "битна" имају заједничко то да је у оба случаја у питању смањење урачунљивости, односно постојању одређеног одступања у односу на просе-

(15) Љ. Бавцон, *op. cit.*, *Неки теоретски проблеми...*, стр. 24.

(16) Кривични закон СРЈ, члан 41. став 1.

чну урачуњљивост. Наиме, и у једном и у другом случају способност схватања значаја дела или способност управљања поступцима је смањена у односу на ове способности код просечно урачуњљивих лица. Међутим, код битно смањене урачуњљивости смањење је остварило карактер "битног" и има значај основа који даје могућност блажег кажњавања. А, сва остала смањења урачуњљивости релевантна су у контексту степена кривичне одговорности, у својству олакшавајуће околности.

Потом, смањена урачуњљивост која није "битна", утврђује се на исти начин као и неурачуњљивост и битно смањена урачуњљивост, а то је мешовитим биолошко/психолошким методом.

Међутим биолошки основ смањене урачуњљивости не представљају једино поремећена психичка стања која су релевантна за настанак неурачуњљивости, односно битно смањене урачуњљивости. Наиме, биолошки основ смањене урачуњљивости осим привремене или трајне душевне болести, привремене душевне поремећености или заосталог душевног развоја чине и одређена психичка стања која не спадају у ове категорије, него по својој природи представљају одређене особине личности учиниоца. Углавном су то психопатије, неурозе, лакше деменције, емоционално узбуђење и слично (17).

Отуда, у теорији има мишљења да смањена урачуњљивост постоји углавном, у свим оним случајевима који се налазе у празном, недефинисаном простору између урачуњљивости и битно смањене урачуњљивости, где спадају сви они који су урачуњљиви, али њихове интелектуалне и вољне способности одступају у одређеној мери од просечних (18).

Као што видимо, разлика између смањене и битно смањене урачуњљивости није једино у квантитету смањења релевантних психичких способности учиниоца, већ и у различитом биолошком основу њиховог настанка. Наиме, шири је круг психичких стања која могу довести до смањене урачуњљивости јер ту спадају и одређена својства личности учиниоца која су таквог карактера да могу умањити његову способност схватања значаја дела или способност управљања поступцима (19).

Смањена урачуњљивост је, као што смо навели, при одмеравању казне у закону прописаном оквиру, релевантна као олакшавајућа околност у контексту степена кривичне одговорности учиниоца (20). Међутим, сма-

(17) "... и да је код оптуженог просечан ниво интелектуалне способности, као да су воља и вољна делатност, као и нагон и нагонска делатност без приметних одступања од нормале и да оптужени не показује знаке било каквог трајног или привременог обољења или знаке душевне поремећености. У време извршења кривичног дела био је емоционално узбуђен те је због емоционалне узбуђености његова могућност да управља поступцима била смањена до битног, али не и битно смањена." Пресуда Окружног суда у Смедереву К.50/93, донета 5.11.1993. године (*Пресуда је одабрана системом случајног узорка*).

(18) Н. Мићановић-Павелић, *Олакшавајуће и отежавајуће околности при одмеравању казне*, Докторска дисертација, Београд, 1981, стр. 200.

(19) "Наиме, неуропсихијатријским вештачењем утврђено је да оптужена не показује знаке било ког трајног или привременог душевног обољења, а ни знаке привремене душевне поремећености. Она по свом умном развоју спада у особе са скромним интелектуалним потенцијалима. По структури своје личности је едукативно заостала, примитивна и преосетљива особа. Због поремећених породичних односа дуже време је била у стању хроничног страха, неизвесности и депресивног расположења. У неповољним конфликтним ситуацијама склона је да привремено психотично реагује. У време извршења кривичног дела била је способна да схвати значај свог дела и управља својим поступцима али је урачуњљивост била умањена до битног, али не и битно." Пресуда Окружног суда у Смедереву К.23/92, донета 13.7.1992. године (*Пресуда је одабрана системом случајног узорка*).

(20) "Приликом одлучивања о казни суд је од олакшавајућих околности имао у виду да је оптужени неосуђиван, да је породичан човек, отац седморо пунолетне дече,

њена урачунљивост, уколико су испуњени законом прописани услови, може бити релевантна и у контексту других "особито олакшавајућих околности," које представљају факултативни основ за блаже кажњавање (21).

Међутим, однос битно смањене и смањене урачунљивости отвара веома сложено питање квантификације урачунљивости, односно њеног смањења (22). Наиме, закон нигде не даје критеријуме разграничења, нити одређује када смањена урачунљивост прераста у битно смањену урачунљивост. Одговор на ово питање треба да пружи судска пракса, а при томе, суд је у великој мери упућен на вештака психијатра. Ово, опет отвара нови низ проблема, који наравно, заслужују посебну пажњу.

слабог имовног стања, и да је кривично дело извршио у стању интензивног емоционалног узбуђења и да је његова могућност да управља поступцима била смањена..." Пресуда Окружног суда у Смедереву К.50/93, донета 5.11.1993. године.

"Од олакшавајућих околности суд је имао у виду да је оптужени млад човек... да је способност оптуженог у време извршења кривичног дела да схвати значај својих дела и да управља својим поступцима била смањена, али не битно и да се искрено покајао." Пресуда Окружног суда у Смедереву К.49/93, донета 13.10.1993. године (*Пресуде су одабране системом случајног узорка*).

(21) Кривични закон СРЈ, члан 42. став 2.

"Приликом одмеравања казне суд је ценио степен кривичне одговорности оптужене као и друге околности... Од олакшавајућих околности суд је имао у виду... да су јој способности да схвати значај свог дела и његове последице били смањени до степена битног... Ценећи наведене олакшавајуће околности као и степен друштвене опасности кривичног дела суд је применом члана 42. и члана 43. Кривичног закона СРЈ нашао да ове околности имају значај особито олакшавајућих околности па је уместо законом забрањене казне..." Пресуда Окружног суда у Смедереву К.56/93, донета 29.6.1994. године (*Пресуда је одабрана системом случајног узорка*).

(22) "Осим тога је наведено да је она због поремећених породичних односа у дужем времену била у стању хроничног страха јаког интензитета, неурачунљивости и депресивног расположења, изнето је и мишљење да је оптужена у време извршења кривичног дела била у стању страха због чега су њена способности да схвати значај свог дела и његове последице, као и могућност да управља својим поступцима били смањени али не битно." Пресуда Окружног суда у Смедереву К.56/93, донета 29.6.1994. године.

"... да је у моменту извршења кривичног дела оптужена због страха за свој живот била у стању привремене душевне поремећености и због чега је њена способност да схвати значај свог дела и да управља својим поступцима била битно смањена..." Пресуда Врховног суда Србије Кж. 363/91, донета 20.6.1991. године (*Пресуде су одабране системом случајног узорка*).